

N.Luste

Mazsalaca senāk un tagad.

1. daļa.

No vissenākajiem laikiem līdz 1900. gadam

Saturs

Mazsalacas novada vispārējs apskats. Mazsalacas nosaukuma izcelšanās.....	2
Ziņas par Mazsalacas novada pirmajiem iedzīvotājiem.	2
Mazsalacas novada etniskā piederība.	4
Mazsalacas novads svešzemju iekarotāju jūgā.	5
Vācu feodāļu varā 1224. – 1651. g.g.....	5
Poļu iekarotāju varā 1561. – 1621.	6
Zviedru iekarotāju varā 1621. – 1710. g.	6
Zemnieki un baznīca.	8
Mazsalacas novads cariskās Krievijas varā 1710. g. – 1917. g.	11
Svarīgākie notikumi 19. gadsimtā Mazsalacas novadā.	11
Buržuāzisko reformu laikmets 19. gs. 60. un 70. gados. Mazsalacas pilsētas pirmsākumi.	15
Skolu pirmsākumi un kultūras dzīve Mazsalacā.....	17
Pārējo skolu dibināšana.....	21

Mazsalacas novada vispārējs apskats. Mazsalacas nosaukuma izcelšanās.

Mazsalacas nosaukums cēlies no Salacas upes. Salaca ir Ziemeļlatvijas lielākā upe, kura uzņem gandrīz visus Valmieras rajona ziemeļdaļas ūdeņus. Salaca iztek no Burtnieku ezera un līdz ietekai jūrā sasniedz 90 km garumu. Burtnieku ezerā ietek Seda, Rūja un Briede. Senāk Mazsalacas novadu apdzīvojuši lībieši. Lībieši upi saukuši Saletsa. No šī lībiešu senvārda izveidojies latviskais vārds Salaca. Lībiešu izcelsme ir arī Salacas pieteku nosaukumiem – Ramata, Īģe, Ķirele.

Kad Mazsalacas novadu iekaroja vācu bruņinieki, tie Mazsalacu nosauca par "Salisburg". Tā tika apzīmēta vācu draudze Mazsalacā. Tātad arī vācu nosaukums cēlies no senā lībiešu upes nosaukuma Saletsa. Bet par "Burg" jeb Salacas pili šo vietu apzīmēja tāpēc, ka pretim Falkenbergu muižai atradusies senā lībiešu pils.

Pētījumā novada apjoms ir plašs. Mūsu dienās pēc administratīvā iedalījuma tas aizņem daļu no tagadējā Valmieras rajona teritorijas, vispirms Mazsalacas pilsētu un ciemu, tad Skaņkalnes un Vecates ciemus, Ramatas un Ziemeļu ciemus. Bez tam cieši sakari notikumiem senatnē un mūsu dienās ir ar Rūjienas pilsētu un apkārtējiem ciemiem – Jeru, Lodes un Naukšēnu, Ipiķu un Ķoņu ciemiem. Bez tam ir runa par sakariem ar igauņu revolucionāriem Igaunijas teritorijā.

Ziņas par Mazsalacas novada pirmajiem iedzīvotājiem.

Mazsalacas novads ir bijis apdzīvots jau sirmā senatnē. Kad pirms 12 000 gadiem mūsu dzimtene atbrīvojās no stindzinošās ledus segas šļūdoņu un to kušanas ūdeņu veidotā zemes virsmā radās ezeri un upes. Zeme pārklājās ar augu segu, parādījās dzīvnieki. Kaut arī klimatiskie apstākļi bija bargi, jo sākumā valdīja bargs arktiskais klimats, jau apmēram pirms 10 000 gadiem, virzoties gar upēm no dienvidiem vai dienvidrietumiem Latvijā ienāca pirmie cilvēki. Pamazām klimats izmainījās, kļuva maigāks. Notika pārmaiņas dabā – parādījās priežu meži, lapu koki, meža dzīvnieki, ūdeņos zivis.

Vidējos akmens laikmeta /mezolīta/ cilvēki nodarbojās ar medībām un zveju, ēda ogas, sēnes, riekstus, gliemežus. Viņu kaula un raga darba rīkus parasti atrod kūdras purvos – aizaugušos senos ezeros un ezeru krastos. Atradumi rāda, ka toreizējie cilvēki pazinusi lokus un bultas. Uztura līdzekļus viņi ieguvuši kolektīvi. Cilvēki dzīvojuši ģintīs kopienās. Līdz šim Latvijā atrasti pāri par 50 rūpīgi darināti kaula un raga priekšmeti, kas apstrādāti ar krama rīku palīdzību (harpunas zvejai un medībām no kaula, briežu raga kapļi. Šo priekšmetu izgatavošana attiecās uz laika posmu no 8. - 3. gadu tūkstošim pr.m.ē., kuru sauc par mezolītu. Kaula priekšmeti izgatavoti tehniski labi, bet akmens priekšmeti vēl apstrādāti primitīvi.

Mazsalacas tuvumā šādi kaula un raga priekšmeti atrasti Pantenes purvā.

Dažādās mezolīta priekšmetu atradumu vietas liecina, ka tā laika cilvēki dzīvojuši nelielās, tālu izkaisītās grupās visā Latvijas teritorijā.

Nākošā vēstures posma – neolīta jeb jaunākā akmens laikmeta pieminekļi ir daudz bagātāki. Jaunais akmens laikmets pastāvējis no 3000. - 1500. g.pr.m.ē.

Latvijā zināmas vairāk nekā 25 neolīta apmetnes. Tās atrodas tiešā ūdeņu tuvumā smilšainos, sausos upju vai ezeru krastos. Mazsalacas tuvumā atrastas trīs neolīta apmetnes Burtnieku

ežera krastos, zemās vietās, kurās bija daudz putnu un citu dzīvnieku, un kur tāpēc bija vislabākie apstākļi medībām un zvejai. Medības un zveja joprojām bija iedzīvotāju galvenais iztikas avots. Galvenie medījumi bija tauris, alnis, mežacūka, staltradzis briedis, stirnas u.c. Gaļu lietoja uzturam, ādas apģērbam. Uzturam lietoja arī savvaļas augus un saknes, tāpat saldūdens gliemežus *Unio tumidus*, kuri tagad vairs nav sastopami. Labības augus un mājlopus vēl nepazīna. Vienīgais pieradinātais dzīvnieks bija suns. Suņu kauli atrasti arī Riņņukalnā. Darba rīkus un ieročus izgatavoja no raga, kaula, krama. Parādījās arī māla trauki, kurus darināja bez podnieka ripas, liekot māla lentu joslām vai spirālveidā uz augšu un pēc tam nolīdzinot. Ārpusi pārklāja ar t.s. ķemmes – bedrīšu rotājumu.

Viena no vecākām neolīta dzīvesvietām ir Zvejnieku apmetne pie Rūjas upes ietekas Burtnieku ezerā. Tur cilvēki dzīvojuši 3. gadu tūkstoša otrajā pusē pr.m.ē.

Izrakumi izdarīti 1875. un 1943. gadā. Šeit atrada krama apstrādāšanas darbnīcu, kur atrada krama nažus, kasīkļus, ko lietoja ādu un koka apstrādāšanai. Tika atrasti krama bultu gali un nukleji (krama gabali, no kuriem atšķēla šķembas kasīkļu, bultu galu u.c. nelielu krama priekšmetu izgatavošanai). Uz vietas arī kaula priekšmeti un māla trauki.

Salacas upes labajā krastā pie tās iztekas no Burtnieku ezera atrodas Kaulēnkalns, kur cilvēki dzīvojuši 3. gadu tūkstoša otrajā pusē pr.m.ē. Pārbaudes izrakumi izdarīti 1943. un 1944. gadā. atraktas māla trauku lauskas ar ķemmes bedrīšu rotājumu, krama bultu gali, kasīkļi un kaula rīku fragmenti.

Salacas upes kreisajā krastā pie iztekas no Burtnieku ezera atrodas Riņņukalns. Cilvēki dzīvojuši 3. gadu tūkstoša sākumā pr.m.ē.

Šeit pētījumi izdarīti gandrīz pilnīgi. Vispirms 1874. - 1877. g., 1884. g., 1895., 1943. un 1944. g.

Apmetnes vieta ir divus līdz trīs metrus augsts paugurs, kas izveidojies no ēdienu paliekām – gliemežu vākiem, dzīvnieku kauliem, zivju zvīņām un asakām. No zivīm atrastas līdakas, asaru, samu u.c. asakas, no kauliem – taura, brieža, stirnas, meža cūkas, ūdra, roņa u.c. dzīvnieku kauli.

Lielā skaitā šeit atrasti kaula un akmens priekšmeti. No kaula priekšmetiem atrastas harpūnas, makšķeru āķi, šķēpu un bultu gali, naži, īleni. Starp pārējiem kaula priekšmetiem atrastas dažas putnu un dzīvnieku figūras. Bez minētiem priekšmetiem atrastas arī māla trauku lauskas ar īpatnēju, vāji iespiestu ķemmes veida ornamentu.

Latvijas teritorijā reģistrēti pāri par 100 kulta akmeņu. Arheologi tos iedala akmens ziedokļos jeb altāros, bļodakmeņos un pēdakmeņos.

Bļodakmeņi ir kulta akmeņu paveids, kuriem viens vai vairāki apaļi vai ieapaļi iedobumi. Tie izplatīti visā Eiropā un ārpus tās, sākot ar akmens laikmetu. Latvijas PSR teritorijā reģistrēti apmēram 20 bļodakmeņi.

Valmieras rajonā šāds akmens ar diviem apaļiem iedobumiem sastopams Salacas krastā pie Riņņukalna akmens laikmeta apmetnes. Tāds pats akmens sastopams Jaunburtnieku Dāviņos ar 17 iedobumiem. Zinātnieki šos akmeņus saista ar saules, auglības, uguns, mirušo u.c.kultu. Bet iztulkojumā skaidrības vēl nav. Pēc akmens laikmeta sākās jauns – bronzas laikmets, bet cilvēku dzīvē lielas izmaiņas nenotika, jo uz vietas nebija izejvielu. Visā 1000 gadu garajā bronzas laikmetā (1500. – 500. g.pr.m.ē.) dzīvei nepieciešamos darba rīkus cilvēki gatavoja no koka, kaula, akmens un krama. Ar akmens un krama rīkiem labi apstrādāja kaulu un koku. Latvijā no šī laikmeta atrasti tika 70 bronzas priekšmeti.

Dzelzs laikmeta sākumā notika lielākas pārmaiņas cilvēku dzīvē. Par to liecina senkapos atrastie dzelzs priekšmeti. Dzelzi ievada un ražoja arī uz vietas no purvu rūdām. Attīstās līdumu zemkopība un lopkopība. Šai laika posmā rodas privātīpašums, kļūst biežāki

laupīšanas kari. Pamazām izirst pirmatnējā kopiena. Kopienās izveidojas atsevišķas bagātas saimes, kas sagrāba liekos zemes gabalus un izmantoja kopienas locekļu darbu.

Šai laikmetā raksturīga ir pilskalnu izveidošanās. Mūsu dienās ir zināmi apmēram 400 pilskalni, bet visi vēl nav pietiekami apzināti. Ieejot agrā feodālisma posmā pilskalni bija vietējo dižciltīgo mitekļi. Bieži pilskalns sākumā ir bijis nocietināta apmetne, vēlāk slēptuve un beidzot tur izveidots cietoksnis. Pilskalni kā nocietinātas apmetnes parādās bronzas laikmeta beigās, kad par vienu no svarīgākajām saimniecības nozarēm kļuva lopkopība. Ļaužu kopienām uzkrājās lopu u.c. bagātības. Sākās uzbrukumi kaimiņu kopienām, lai iegūtu laupījumu. Tāpēc dzīvesvietas izvēlējās dabiski aizsargātās vietās – atsevišķi stāvošos pauguros ar stāvām, grūti pārvaramām nogāzēm. Ap mītnēm cēla aizsargsētas. Izveidojās nocietināta apmetne. 5.-6. gadsimtā m. ē. pilskalnu nocietinājumi pastiprinās – tie pārvērtās par dižciltīgo valdīšanas centriem. Laikā no 10. – 12. gs. Latvijā izveidojās feodālās sabiedrības galvenās šķiras – lielie zemes īpašnieki no vienas, bet no viņiem atkarīgie zemnieki, no otras puses.

Tā norisinājās agrās feodālās iekārtas veidošanās Latvijā. 12. un 13. gadsimta hronikās Latvijas teritorijā minētas kuršu, zemgaļu, latgaļu, sēļu un lībiešu ciltis, no kurām vēlāk izveidojusies latviešu tauta.

Mazsalacas novada etniskā piederība.

Pirms vācu iebrukuma Mazsalacas apkārtnē dzīvojuši lībieši. Lībiešu apdzīvotā teritorija atradās gar Rīgas jūras līci no Salacas upes līdz Daugavai. Viņu dzīves vietas austrumu robežu dabūjam novelkot līniju no Burtnieku ezera dienvidu gala līdz Aizkrauklei. Tomēr uz rietumiem no šīs līnijas dzīvojuši arī latgaļi.

Minētajā apgabalā sastopamas trīs atšķirīgas lībiešu apdzīvotas teritorijas. Daugavas lībiešu apgabals no Aizkraukles līdz upes grīvai, Gaujas lībiešu apgabals abos upes krastos ar centru ap Turaidu, Krimuldu un Siguldu.

Trešā lībiešu grupa atradās uz ziemeļiem no Gaujas un to sauca par Metsepoli. Tā šo apgabalu saucis Latviešu Indriķis¹

A. Bīlenšteins, pamatojoties uz Indriķa sniegtajām ziņām domā, ka ziemeļu robeža Metsepolei bijusi tā pati, kas tagad ir starp latviešiem un igauņiem, bet austrumos Metsepole sniegusies līdz Burtnieku ezeram (Indriķa hronikā "Astigervve")² Burtnieku ezera austrumu un dienvidu pusē dzīvojuši Tālavas un Idumejas latgaļi, ziemeļos igauņi, bet rietumos, līdz pat jūrai, lībieši.

Latvijas PSR vēstures 1. sējumā ievietotajā kartē lībiešu un latgaļu etniskā robeža parādīta no Burtnieku ezera cauri Vecatei un Bauņiem.³

Daudzajos gadsimtos lībiešu un latviešu ciltis ir pilnīgi saplūdušas. Par to, ka šeit kādreiz dzīvojuši lībieši, liecina valoda. Visā pētījamā novadā sastopami lībiskie lietvārdi un dažas lībiskajam dialektam raksturīgas iezīmes fonētikā un morfoloģijā. Mazsalacas apkārtnē saglabājušies daudzi vietu nosaukumi, kuru izcelsme ir no lībiešu valodas, piemēram, Ķirele, Īģe, Kulpis, Ore, Loja. Arī priekšmetu nosaukumi kā airis, līvis, ķīsis, kunna (varde), roida u.c.

Mazsalacas tuvumā atrodas lībiešu pilskalni. Apmēram vienu kilometru no Mazsalacas Salacas kreisajā krastā atrodas Lībiešu pilskalns (arī Salacas pilskalns). Otrajā pusē, Salacas

¹ Latviešu Indriķis. Livonijas hronika, 1938. g., 19. nod., 115.

² A. Bielenstein. Die Grenzen des lettischen Volksstammes und der lettischen Sprache in der Gegend und im 13. Jahrhundert, St. Petersburg, 1892, 60.

³ Latvijas PSR vēsture, 1.68-69 (karte).

labajā krastā, atrodas Mazsalacas vidusskola. Pilskalns norobežots no 3 pusēm ar gravām un stāvām smilšakmens klints sienām, bet austrumos ar uz mestu 4 – 5 m augstu zemes valni un dabīgu ieleju uz grāvi zem tā. Kalna virsotnē liels trijstūrveida laukums 70 m garumā un 60 m platumā. Rietumos pilskalns pāriet šaurā mēlē, kas izbeidzas pie Dambjupītes kraujas. Līdz šim pilskalnā izrakumi nav izdarīti. Pilskalna ziemeļu pusē, Salacas senkraujā, klintī atrodas liela ala, kuru sauc par Upuralu.

2,5 kilometrus no pilskalna Salacas krastā kolhoza Skaņaiskalns teritorijā pie Vīkšēnu mājām Laņģupītes gravas malā atrodas otrs lībiešu pilskalns. Tas norobežots austrumos un rietumos ar Laņģupītes un tās pietekas stāvkrastiem, bet dienvidos un ziemeļos ar mākslīgi raktiem grāvjiem. Visapkārt pilskalna virsai ap 1 m augsts uzbērums. Kalna virsai gandrīz pareiza četrstūra veids, garums 40 m, platums 50 m. mītņu kārtā sastopama tikai dažās vietās un uzrāda ogļu atlikumus un apdegušus mālus. Pētījumi nav izdarīti.

Nedaudz uz leju, starp pilskalnu un lielceļu, Laņģupītes labajā krastā, dziļa ala, kuru sauc par Gudzona alu. Pastāv nostāsti, ka no šīs alas vedot apakšzemes eja nevien uz tuvējo, bet arī uz 2,5 km attālo Salacas pilskalnu.

No lībiešu senatnes pieminekļiem visvairāk izpētīti ir kapi. Daugavas lībiešiem ir līdzeni, zemē ierakti ģindeņu apbedījumi, Gaujas un Metsepoles lībiešiem kapu uzkalniņi. Kapā līdzi doti māla trauki, dažreiz zirgs vai suns. Darba rīki nav daudz, bet īpaši bagātnieku kapos sudraba rotas lietas. Vīriešu kapos atrasts daudz ieroču – šķēpu gali, cirvji un zobeni. Mazsalacas apkārtnes dzelzs laikmeta akmens krāvuma kapa vieta atrodas Jaunkukurbaļļu tīrumā – t.s. "Velna klēpis". Tagad Kaļiņina kolhozā Mazsalacas c.

Otri senkapi atrodas Promulta kalnā apm. 1 km no Mazsalacas.

Mazsalacas novads svešzemju iekarotāju jūgā.

Vācu feodāļu varā 1224. – 1651. g.g.

12. gadsimta beigās sākās vācu feodāļu iebrukums Latvijā. Pēc nostiprināšanās Daugavas lejtecē un Daugavas tirdzniecības ceļa sagrābšanas vācu feodāļi, sākot ar 1206. gadu, sāka pakļaut Gaujas tirdzniecības ceļu.

Līdz 1224. gadam tika iekarots arī Mazsalacas novads. Vācu bruņinieki ar uguni un zobenu, ar varu un viltu pakļāva lībiešu un latgaļu ciltis.

Pēc iekrošanas Zobenbrāļu ordenis un bīskapi sadalīja iekarotos apgabalus savā starpā. Apgabali ap Burtnieku ezeru – Mazsalaca, Rūjiena, Ērgeme, Burtnieki, Trikāta, Valmiera, Cēsis un Gaujas kreisais krasts nonāk Zobenbrāļu ordeņa varā.

Kā atbalsta punkts 1263. gadā tiek uzcelta Rūjienā ordeņa pils. Pirms tam Rūjas upes labajā krastā apm. trīs km no tagadējās pilsētas centra atradusies lībiešu pils, kas hronikā minēta jau 1125. gadā. Zobenbrāļu ordeņa pils uzcelta uz senā lībiešu pilskalna. Reizē uzcelta arī katoļu baznīca, kura savienota ar pili. Pils celšanas laikā pastāvējusi Rūjienā apdzīvota vieta – pilsētiņa. Mazsalacas novads līdz Salacas upei bija pakļauts Rūjienas, bet Ate un Matīši Burtnieku pils kungiem.

Mazsalacā ordeņa pils netiek celta. Iekarotāji vispirms uzceļ koka baznīcu un 13. – 14. gadsimtā mūra baznīcu, feodālās iekārtas un iekarotāju ideoloģisko balstu. Vietējie iedzīvotāji pamazām tiek padarīti par dzimtļaudīm. Vietējo iedzīvotāju zemes, līdz ar pašiem īpšniekiem

tiek izlēnotas, jeb nodotas lietošanā vācu bruņiniekiem. Mazsalacas un Rūjienas apkārtnē izveidojas daudzas muižas, kur saimnieko bruņinieki.

Pirmās rakstiskās ziņas par Mazsalacas muižas izveidošanos ir no 1528. gada. Šai gadā Livonijas ordeņa mestrs Valters fon Pletenbergs izlēno bruņiniekam Vincencam Stēnem 33/4 arkla zemes un septiņas mājas Salacas un Sila ciematos. Salacas ciematā atradušās 4 mājas - Sain, Vēverencis, Brūveris un Balds. Sila ciematā 3 mājas – Cirčenis (tagad Kravainis), Sikuls un Pekunijs.⁴ Šie divi ciemati atradušies tagadējās vidusskolas tuvumā.

1547. gadā muiža ar ļaudīm izlēnota citam kaklakungam Baltcaram Falkenbergam. No viņa muiža un pagasts manto 370 gadus ilgi lietoto latviešu nosaukumu – Valtenberga jeb Valbēģu muiža.

Poļu iekarotāju varā 1561. – 1621.

Latvijas teritoriju smagi piemeklēja 25 gadus ilga Livonijas karš (1558. – 1583. g.). Šai karā par pieeju Baltijas jūrai cīnījās Krievija, Polija un Dānija. 1560. gadā krievu karaspēks ieņēma Alūksnes cietoksni, galīgi sakāva ordeņa karaspēku netālu no Ērgemes pils un ieņēmis ordeņa varenāko cietoksni Vīlandi, izgāja cauri visai Ziemeļvidzemei, ieņemot daudzas apdzīvotas vietas un pilsētas.

Livonijas valdnieki nespēja turpināt cīņu pret krieviem. Ziemeļigaunijas muižnieki un Tallinas pilsēta pakļāvās Zviedrijai. 1561. gadā pārējās Livonijas feodāļi pakļāvās Polijai. Livonijas zemes uz ziemeļiem no Daugavas nonāca tiešā Polijas un Lietuvas pārvaldīšanā. Kurzemes hercogiste arī kļuva par Polijas karaļa vasali. Livonijas padošanās līgumi nodrošināja muižniekiem agrākās tiesības un privilēģijas. Karš turpinājās vēl 20 gadu. Cīņās Livonija tika smagi izpostīta.

Iekaroto Vidzemi un Latgali poļi nosauca par Pārdaugavas hercogisti, kuru iedala Cēsu, Pērnavas un Tērbatas vojevodistēs.

Poļu iekarotāji karā izpostītajai zemei uzlika jaunas nodevas. Smagi cieta latviešu dzimtcilvēki. Bet muižā turpināja saimniekot vācu baroni, kuri savus īpašumus vēl paplašināja. Falkenbergs, būdams virsnieks poļu armijā, Mazsalacas muižu palielina, nopērkot Skulberģu muižu. Bez tam 1601. gadā viņš nopērk un pievieno muižai Mukuciemu (tagad kolhoza Jaunais ceļš teritorijā pie Jenkus mājām) un Staranciemu (pie Lojas mājām).

Zviedru iekarotāju varā 1621. – 1710. g.

1600. gadā sākās poļu – zviedru feodāļu agresīvais karš, kurš turpinājās 29 gadus. Zviedri no Igaunijas ielauzās Vidzemē. Rīgu neizdevās kara sākumā ieņemt. Pārējās pilsētas un pilis Vidzemē gāja no rokas rokā. Vidzemi atkal pārvērta par tuksnesi. Visur rēgojās postījumi, iestājās bads un mēris.

Pēc Altmarkas pamiera 1629. gadā Vidzeme nonāca Zviedrijas varā. Zviedri iedala Vidzemi Rīgas, Cēsu, Pērnavas un Tērbatas apriņķos. Augstākā pārvalde Vidzemē atradās zviedru muižnieku rokās.

Mazsalacas muižnieka īpašumi zviedru laikā vēl vairāk paplašinājās. Poļu un zviedru kara laikā Falkenbergi nostājušies zviedru pusē. Kad kara laime uz laiku nonāca poļu pusē, muižniekiem no Mazsalacas bija jābēg. Poļu karaspēks muižu izlaupījis un galīgi izpostījis. Protams visvairāk cietušie ir latviešu zemnieki.

⁴ Vidzemes muižu aktis, 105.lpp., arh.Nr.403 Valsts Arhīvā

Zviedru laikā muižas īpašnieki mainījušies, bet muiža tikusi paplašināta – muižai tiek pievienota Ibdene (piederējusi baronam Ungernam) un Blankenfeldi (atradās vietā, kur tagad Jaunmuižnieku mājas Kaļiņina kolhozā – tur bijusi Tilingenas sādža, kura dāvināta zviedru laikā muižniekam Blankenfeldam).

Toreizējam īpašniekam Hornam zviedru muižu redukcija atņēma daļu īpašumu, izņemot Blankenfeldi, bet muižnieks paliek par rentnieku. Dzimtļaužu stāvoklis nemainās.

Valsts arhīvā Rīgā no 16. un 17. gadsimta glabājās tādi dokumenti kā “Arklu revīzijas”, “Muižu aktis”, “baznīcas grāmatas” un citi. Kā jau iepriekš redzējām, tur vispirms runa par muižnieku un baznīcas saimniecisko stāvokli. Vaku grāmatās uzskaitītas kļaušas un nodevas, kādas jāpilda zemniekiem. Buržuāziskā historiogrāfija mēdz zviedru laikus raksturot kā labus laikus, kad ticis uzlabots zemnieku stāvoklis.

Īstenībā bija pavisam citādi. Dzimtbūtnieciskais jūgs kļuva arvien smagāks.

Zviedru laika dokumenti rāda, ka Mazsalacas un Rūjienas novados izveidojušās daudzas muižnieku muižas, kuras pārvaldīja zināmu skaitu zemnieku sētu, pieprasot kļaušas un nodevas.

Mazsalacas novadā pastāvējušas šādas muižas.

1. Valtenberga ar ciematiem
Salacas ciems ar 4 mājām (tagadējās vidusskolas apkārtnē)
Muku jeb Mokses ciems ar 6 mājām (Jenkus apkārtnē)
Starahu ciems ar 5 mājām (Lojas apkārtnē)
Sila ciems ar 5 mājām (Lieljāņa, Silmaču, Dauģēna apkārtnē)

Stāvoklis apm.1680. gadā.

Ibdene nopirkta 1680. gadā no īpašnieka Ungerna.

Mūsdienā nosaukums Ungurmuiža 3 km no Mazsalacas. Pievienots plašs apgabals – daļa tagadējās Mazsalacas teritorijas un kolhoza Jaunais ceļš un Kaļiņina teritorijas no Šķobas līdz Nuķim.

Blankenfelde ar 1731. gadu pilnīgi pārgājusi Mazsalacas muižnieka rīcībā un īpašumā ar 17 zemnieku saimniecībām.

2. Skulbergu muiža ar 17 saimniecībām.
3. Idus muiža ar 18 saimniecībām, sākumā kroņa, 1762. gadā Katrīna II dāvinājusi Kronštates komendantam ģenerālim Numersam.
4. Pantenes muiža ar 16 saimniecībām. 1630. gadā zviedru karalis Gustavs Ādolfs dāvinājis majoram Laijsam, vēlāk Lovisiem.
5. Sēļu muiža ar 21 zemnieku saimniecību. Pēdējie kungi Engelhardti.
6. Ates muiža ar 53 saimniecībām. Sadalās Vecatē un Jaunatē. Vecati Gustavs Ādolfs dāvinājis valsts kancleram Okšernam. Pēdējie īpašnieki no 1755. gada Sīversi. Jaunates muižā, kuru Krievijas cars Pāvils I dāvinājis ģenerālim fon Germaņam.
7. Koškules muiža ar 33 saimniecībām. Pēdējais barons Mezenkampfs.
8. Braslavas muiža ar 12 saimniecībām.
9. Mācītāja muiža jeb valsts ar 7 saimniecībām. (materiāli no grāmatas “Mazsalacas baznīca un draudze pēdējos 200 gados no 1680. – 1885. g. Rīgā, 1885. g.)

Līdzīgs stāvoklis bijis arī Rūjienas pusē, kurai cieši sakari ar Mazsalacas novadu.

1. Rūjienas Lielāmuiža ar 25 saimniecībām piederējusi pie Mazsalacas draudzes.
2. Naukšēnu muiža ar 12 ciemiem.
3. Rūjienbaha ar 4 ciemiem.
4. Endzele ar 5 ciemiem.

5. Vipstere ar 4 ciemiem.
6. Erebaha ar 2 ciemiem.
7. Nurme ar 4 ciemiem.
8. Virķēnu muiža ar 1 ciemu.
9. Astrominskija muiža.
10. Liskija muiža.
11. Oleru muiža.
12. Eriņu muiža.
13. Ņoņu muiža.

17. gadsimta sākumā pēc 1624. gada arklu revīzijas datiem lielākā daļa zemnieku saimniecību Rūjienas draudzē bijušas $\frac{1}{4}$ arklu lielas. No šīs zemes jānodod nodevas:

Labība pēc sējumu platības
 $\frac{1}{3}$ pūra linsēklu
 1 aita vai 5 Rīgas markas uz Mārtniņiem
 10 Livonijas markas uz Jāņiem
 2 podi linu
 $\frac{1}{2}$ pods kaņepju
 1 maiss vai $\frac{1}{2}$ pods linu
 5 mārciņas apiņu
 2 vistas
 10 olas
 1 vezums siena
 10 galviņas kāpostu
 2-4 mārciņas vērppjamā

Gadsimta beigās klāt nākušas virvju un malkas nodevas. Un pārējās nodevas divas reizes paaugstinātas. Bez nodevām jāpilda kļaušas – par $\frac{1}{4}$ arklu zemes jānodod muižniekam zirdzinieks trīs dienas nedēļā, bet gadsimta beigās jau veselu nedēļu. (Valsts Arhīvā Hackenrevision Anno 1624). Līdzīgs stāvoklis bijis arī Mazsalacas draudzē.

Par nodevu nepildīšanu vai kūtrumu kļaušu darbā zemnieku sodīja ar rīkstēm. Bieži vien zemnieka kājas ieslēdza kļaušu bluķī jeb siekstā.

Zemnieki dzīvoja nelielos ciemos vai 17. gs. arī sastopamās viensētās. Paplašinot muižu saimniecības, ciemi bieži tika iznīcināti. Mazsalacas pusē, tāpat kā citur Vidzemē, sastopamas dūmu istabas rijās, kur nebija skursteņu, logu vietā nelieli četrstūrains caurumi, kam priekšā aizbīdami dēļi.

Istabas lietas pagatavotas no koka. Telpu apgaismošanai lietoja skalus.

Zemnieki un baznīca.

Jau tūlīt pēc Mazsalacas novada iekarošanas vācu bruņinieki cēla mūra pili Rūjienā un blakus tai baznīcu. Baznīcu uzcēla arī Mazsalacā kā Rūjienas katoļu baznīcas filiāli. 13.-14. gadsimtā Mazsalacā uzcelta mūra baznīca, iepriekšējās koka baznīcas vietā, saukta par Svētās Marijas baznīcu. Kā Rūjienas palīgbaznīca pastāvējusi līdz 17. gadsimtam. Pēc reformācijas Mazsalacas muižnieki pieņēmuši lutertīcību un 17. gadsimtā baznīca pārdēvēta par sv. Annas baznīcu.

Baznīca visos ilgos gadsimtus, kad Mazsalacas novads bija zem svešām varām, palīdzēja nostiprināt kungu varu. Par katoļu laiku rakstiskas ziņas nav, zināms tikai, ka

dievkalpojumi noturēti latīņu valodā, kuru tauta nav sapratusi. Par baznīcu sastopamie dokumenti ir sākot no 17. gadsimta. Tie paver raksturīgu ainu par tā laikmeta dzīvi.

Draudzes mācītāju līdz 16. gadsimta vidum iecēlis Zviedrijas karalis (resp. ģenerālgubernators). Bet pēc šīm patronāta tiesībām stipri kārojuši vietējie muižnieki. Piem. 1638. gadā patronāta tiesības gribējuši sev iegūt Ates, Rūjienas un Mazsalacas muižu īpašnieki.⁵

Beidzot 1726. gadā patronāta tiesības Mazsalacas baznīcā piederējušas Valtenbergu muižas īpašniekam.⁶

Vietējie muižnieki bija ieinteresēti izraudzīt draudzei tādu mācītāju, kurš būs viņiem paklausīgs. Mācītāji bija tikai vācieši.

Mācītājam arī piederēja sava muiža ar 7 zemnieku mājām. Pēc 1701. gada datiem Mazsalacas mācītājs saņēma nodevas no šādām mājām: Dreimaņa, Adama, Kulpa, Pikāta, Sniedzēna, Streiķa un Varkaļa.⁷ Bez nodevām no zemniekiem mācītājs saņēma algu arī no muižas. Piemēram, Rūjienas muiža mācītājam gadā maksājusi 23 pūri katras labības, 24 zviedru dālderus, 1 vērsi, 4 aitas un 1 cūku.

17. gadsimtā vietējā vara sāka stingri uzraudzīt, lai zemnieki apmeklētu baznīcu. Par baznīcas neapmeklēšanu tais laikos stingri sodīja. Ja kādā svētdienā no katras mājas nebija pa baznīcēnam, tad saimniekam nācās maksāt soda naudu – pirmoreiz 1 “balto” (ap 20 kap.), otrreiz – divus, bet trešo reiz – pašu saimnieku pieslēdza pie baznīcas kauna staba. Baznīcas lādē atrodami gari rēķinumi par šādām soda naudām.⁸

Ja 1669. gadā bija noteikts, ka zemniekiem baznīca jāapmeklē, tad 1739. gadā jau bija noteikums, ka visiem mājas iedzīvotājiem katru svētdienu un svinamo dienu baznīca jāapmeklē bez iztrūkšanas. Nepaklausības gadījumā draudēja sods.⁹

Vizitāciju protokoli liecina, ka neraugoties uz naudas sodiem un siešanu pie kauna staba, bieži vien zemnieki atstāj baznīcu pirms dievkalpojuma beigām, nemācās arī katehismu un galvas gabalus, lūgšanas, neiet pie dievgalda.

Rūjienas pusē zemniekus, kas neprot pātarus un nav bijuši pie dievgalda, nelaulā un neņem par kūmām. Kas solās iemācīties līdz noteiktam laikam, tos laulā, bet ja nokavē nolikto iemācīšanās termiņu, tad jāmaksā 1 dālderis soda naudas vai jāstāv 3 svētdienas pie kauna staba kakla dzelzī. Ķestrerim jāatzīmē tie, kas nenāk baznīcā, lai varētu sodīt. Arī kungiem jāpalīdz arestēt un sodīt tie, kas noziegušies pret baznīcas rīkojumiem. Muižniekiem uzlikts par pienākumu rītos un vakaros saimei un darbiniekiem noturēt pātarus.

Muižniekiem ļoti izdevīgi bija zemniekiem pārdot degvīnu un alu. Tāpēc Mazsalacā vien tika uzcelti divi krogi. Prāmja krogs pie pārceltuves pār Salacu un Baznīcas krogs. Krogu turēja katrs muižnieks.

Rūjienā 1624. gada arklu revīzijā muižnieki ar dokumentiem un lieciniekiem apliecināja savas tiesības uz krogu un māju vietām pilsētiņā. Krogu daudzums liels.

Hermanim Platenam piederējuši 3 krogi, un pa krogam Hansam Duickeram, Franča Šādes atraitnei, Otto Bergam, mirušam Francim Grevenam un Rūjienas baznīcai. 1624. gadā minēts krogs arī nevācu mācītājam.

⁵ Valsts Arhīvs. Vidzemes muižu aktis, 90.lpp.12§. (arh.403)

⁶ Valsts Arhīvs. Vidzemes baznīcu 1739.gada vizitācijas protokols, 777.lpp. 1.§. (arh.Nr.14)

⁷ Mazsalacas baznīca un draudze pēdējos 200 gados no 1680.-1885.g. 27.lpp.Rīgā. 1885.g.

⁸ Turpat 7.lpp.

⁹ Valsts Arhīvs. Vidzemes baznīcu 1669.gada vizitācijas protokols 28.§ 33.lpp. un 1739.gada vizitācijas protokols 781 (11) ?lpp., 17.§. (arh. Nr.6 un 14).

Vidzemes baznīcu 1739. gada vizitācijas protokolos atzīmēts, ka pērminderu pienākums bijis raudzīties uz to, lai zemnieki pa dievkalpojuma laiku krogā nedzertu un netrokšnotu, bet lai visi ietu baznīcā un klausītos dievvārdus.¹⁰

Krogus turēšana bija ienesīga nodarbošanās muižniekiem un mācītājiem, tāpēc baznīca cīnās pret žūpošanu tikai sprediķa laikā.

Bez sprediķošanas mācītājam bija jānāca "bauri" svētos rakstos. Ar sprediķošanu svētdienās vien viņš nav varējis panākt, tāpēc uzdots zemniekus apmeklēt mājās. 1669. gadā mācītājs ar lielu sašutumu atzinies, ka mājās zemniekus sastapt neesot iespējams. Ziemā ļaudis esot izbraukuši darbos, bet, kad viņš pavasarī pievīņiem ejot, tie iebēgot mežā un viņam nerādotes.¹¹

Zemnieki negāja baznīcā, bēga no tās un labprāt nesa ziedojumus pie svētajiem ozoliem. Mazsalacas apkārtnē šādi svētie koki saglabājušies vairāki. Varenākais no tiem ir Tūteres ozols – 7 kilometrus no Mazsalacas pie Ziemeļu c. Tūteru mājām. Tērbatas prof. Grevings koka vecumu noteicis vairāk kā 900 gadu.

Mazsalacas novadā otrs svētozols vēl atrodas Kaļiņina kolhozā pie Ceipu mājām un trešais Melnalkšņu mājas dārzā. Vietējie iedzīvotāji 17. un 18. gadsimtā pie ozoliem upurējuši un pielūguši senču dievus. Mācītāji likuši dažus svētozolus aizdedzināt.

Vienu svētozolu Pantenē 1781. gadā mācītājs Bergmanis pats savām rokām nocirtis, jo neviens zemnieks ne par kādu maksu nav bijis piedabūjams pie ozola ciršanas.

Liekas, ka Tūteres ozolu no mācītāja fanātiķa cirvja būs izglābis viņa milzīgais resnums un bailes no tautas dusmām.¹²

Mūsu sentēvu sīkstā turēšanās pie senajām tradīcijām bija viena no nomākto un izmocīto ļaužu ideoloģiskās cīņas formām pret apspiedējiem. Bieži vien 17. gs. zemnieki savus mirušos apraka māju tuvumā kapu uzkalniņos, bet neveda uz kapsētu.

Šķiru attiecības vērojamas arī kapsētas iekārtojumā. Vīspirms Mazsalacas baznīcā, tāpat kā citur Latvijā, zem baznīcas grīdas apbedīti vietējie muižnieki. Kapuvietas baznīcā bijušas dārgas, īpaši dzimtskapi. Baznīcā starp ģērbkambari un altāri atrodas pantenes baronu Loevisu dzimtskapi, ģērbkambara padurvē Vecates baronu Šreiterfelda un Franca kapi, un altāra labajā pusē Sēļu muižnieku kapi. Mācītāji paglabāti altāra priekšā.

No latviešu draudzes locekļiem baznīcā aparaka tos, kam bija iespēja dārgo kapa naudu, 3 dālderus maksāt. Pārējie draudzes locekļi apbedīti baznīcas sētā, pie kam, kā liekas šāds savāds ieradums valdīja – tos, kuri labu piemiņu atstāja, apraka baznīcas dienvidu pusē, kurpretim tādi, par kuriem nekā laba nevarēja teikt, piem. palaidņi, dzērāji, baznīcas ziemeļa pusē atrada kapavietas.¹³ Pēc 1773. gada tikusi iekārtota Mazsalacas kapsēta tālāk no baznīcas. Kungu kapi īpaši nožogoti, tika izveidoti tālāk no zemnieku kapiem.

Verojama arī zemnieku vidū māņticība. Baznīca gan pret to cīnās, bet paši mācītāji nav labāki. 18. gadsimta sākumā baznīcas personālgrāmatā mācītājs Franci ievēdis īpašu sleju, kurā atzīmēti divaini notikumi.

Piemēram. "Dukša saimniekam Jākabam ir 1702. gadā viena zirga dēļ vecais Strunda 4 pakavus uz muguras uzbūris, kas viņa ādā asiņaini ar visām pakavu naglām bija redzami, kā to es pats, mana sieva un visi mājas ļaudis esam redzējuši. Pēcāk, ka par viņu dievu lūdza, viņš no tiem tika svabads."¹⁴

¹⁰ Valsts Arhīvs. Vidzemes baznīcu 1739.gada vizitācijas protokols, 182(1)?lpp. (arh.Nr.14)

¹¹ Valsts Arhīvs. Vidzemes baznīcu 1669. gada vizitācijas protokols, 33.lpp.17. §.(arh.Nr.6)

¹² Mazsalacas baznīca un draudze pēdējos 200 gadus no 1680. – 1885. 17.lpp.

¹³ Turpat, 7.lpp.

¹⁴ Turpat, 15.lpp.

Arī Rūjienas draudzē daudz ir burvju, pareģu, pūšlotāju. 1640. gadā minēti Paltmus Jurgens, kas apbūris Kungsiņu Ansim 3 bērnus, Klapkalītis apbūris Engelharda zemnieku Listu, tā, kā tas miris.

Mācītāji baznīcā savos sprediķos pastāvīgi uzmudināja zemniekus paklausīt kungiem, bet tam nebija panākumu.

Mazsalacas novads cariskās Krievijas varā 1710. g. – 1917. g.

18. gadsimtā mūsu zemi no jauna piemeklēja kara posts. 1700. - 1721. gadam notika Ziemeļu karš. Krievija, Polija un Dānija uzsāka cīņu pret Zviedrijas kundzību Baltijas jūrā. Kaujas notika kara sākumā 1700. gadā pie Rīgas, bet zviedri sakāva sakšu karaspēku. Karā cieta visvairāk zemnieki. Zviedrijas valdība un muižnieki prasīja pārtiku un daudz pajūgu šķūtīm. Kad 1709. gadā krievu armija guva pie Poltavas spožu uzvaru pār zviedriem, sākās to padzišana no Vidzemes. 1710. gada 4.jūlijā krievu karaspēks aplenca Rīgu un piespieda kapitulēt. 1710. gadā Krievijas varā nonāca visa Vidzeme. Krievijas cars Pēteris I bija "izcirtis logu uz Eiropu".

Kara nodarītajam postam pievienojās bads un 1710. gadā mēris. Vidzemē veselas draudzes izmira un 2/3 māju palika tukšas. Pietrūka ļaužu, kas apraktu mirušos.

Mazsalacas novadam kara posts bija jūtams vēl smagāk kā citur tāpēc, ka jau pirms Ziemeļu kara sākuma 1696. g. un 1697. g. te bijusi neraža un bada gadi.

Ziemeļu kara laikā kaujas starp krievu un zviedru karaspēku notikušas arī Mazsalacas tuvumā. Gar Mazsalacas – Pērnavas lielceļu atrodas vairākas kara kapenes. Par krievu kapiem sauc kapenes, kas atrodas netālu no Nuķa (apmēram 11 km no Mazsalacas) uz Ramatas upes krasta sovhoza Ramata teritorijā, pie "Krievkapu" mājām. Ramata palu laikā bieži vien izskalojusi cilvēku kaulus. Šīs kapenes ir diezgan plašas, tagad apaugušas ar mežu.

Par krievu kapiem sauc kapenes Nurmikas siliņā netālu no Mazsalacas. Pērnavas lielceļa malā 8 km no Mazsalacas. Vēl krievu kapi atrodami Mazsalacas c. Sidrabkaļu māju tuvumā pie Idus purva.

Vecates ciemā kolhozā "Salaca" pie Dārziņu mājām atrodas senkapu uzkalniņš, kuru sauc par zviedru kapiem.

Pēteris I, lai iegūtu vietējās muižniecības atbalstu, atdeva vācu baroniem zviedru laikā reducētos īpašumus. 1724. gadā Mazsalacas Valtenbergu muiža un Blankenfelde kļuva par dzimtmuižām, muižnieka privātpašumu.

1724. gadā Valtenbergu muižu nopērk galma tiesas viceprezidents landrāts Felkerzāms. Viņa pēctecis Georgs fon Felkerzāms bijis kambarkungs un slepenpadomnieks, Saksijas kurfirsta sūtnis Krievijas galmā. Tas deva iespēju šim muižniekam uzcelt tādu pili, kāda nebija nevienam tuvākajā apkārtnē. No Saksijas – Drēzdenes tika izrakstīts arhitektūras profesors Fr. Augusts Krubsacijs, kurš izstrādāja plānu un vadīja pils celtniecību. Pils celtniecības darbus veica no visām malām sadzītie latviešu dzimtcilvēki. Tā 1780. gadā Mazsalacā tika uzcelta jaunā muižnieku pils.

Svarīgākie notikumi 19. gadsimtā Mazsalacas novadā.

Pēc buržuāziskās revolūcijas uzvaras Francijā nenoteiktas ziņas par brīvību un vienlīdzību izplatījās arī Kurzemē, Zemgalē un Vidzemē. Zemnieku vidū pieauga pretestība muižniekiem, kuri arvien paaugstināja kļaušas.

1802. gadā Valmieras tuvumā Kauguru muižā notika zemnieku nemieri, kas satrauca un nobiedēja muižniekus. Zemnieku cīņa panāca, ka tika izdoti "Vidzemes zemnieku likumi" 1804. gadā, kuri mazliet ierobežoja muižnieku patvaļu.

1808. gadā holēras epidēmijā mirst 856 cilvēki draudzē.

1812. gada Tēvijas kara darbība Mazsalacas novadu tieši neskar, jo fronte bija pie Daugavas. Ienaidnieks sagrāba Kurzemi un Zemgali. Tomēr kara laikā zemnieku kļaušas un nodevas palielinājās. Tas bija smagāk arī tādēļ, ka daudzi iedzīvotāji holēras laikā bija izmiruši.

Pēc 1812. gada kara pieauga pieprasījums pēc lauksaimniecības produktiem. Muižnieki gribēja vēl paplašināt muižu laukus. Pēc 1804. gada likuma muižnieki nedrīkstēja pēc savas patikas noplēst zemnieku mājas un pievienot zemnieku zemi muižas laukiem. Tad muižniekiem radās doma par zemnieku brīvlaišanu bez zemes, lai varētu paņemt sev zemnieku zemi pēc patikas.

1819. gadā ķeizars apstiprināja likumu par Vidzemes zemnieku brīvlaišanu. Zemnieki ieguva tā saucamo putna brīvību, jo zeme palika muižnieku īpašumā. Zemnieki zemi varēja nomāt. Gubernas robežās zemnieki drīkstēja pārvietoties tikai 1832. gadā.

Pēc brīvlaišanas noslēgtie rentes līgumi parāda, ka kļaušu un nodevu nasta zemniekiem palielinājās.

Mazsalacas vidusskolas vēstures pulciņa dalībnieki nodeva skolai 1820. gada vaku grāmatu, kura izdota Veckaktiņu saimniekam Kristapam.

"Ruļļu jeb Vakkas grāmata

uz augstu pavēlēšanu

Tās ķeizeriskas Godības

nospriesta

no tās tādēļ ieceltas zemmes Mērišanas Tiesas

tai zemnieku sētai Vec Kaktiņ Kristaps

kas pieder Mazsalazze ar Ibdenes muižas

Mazsalazze baznīcas draudzes un Rīges Tiesas 1820. gada."

Veckaktiņu mājās (tagad kolhozā "Jaunais ceļš" – apm. 5 km no Mazsalacas) 1820. gadā dzīvojuši 5 vīrieši un 5 sievietes. Zemniekam bijuši trīs zirgi un 12 lopi. barons Fītinghofs pēc šiem datiem novērtējis zemnieka zemi 36 dālderu un 2 grašu vērtībā.

Par šiem 36 dālderiem un 2 grašiem aprēķinātas gada kļaušas. Gada laikā jāatstrādā visa zemes vērtība.

Kārtējās kļaušas: 5 dienas nedēļā muižai jādod cilvēks ar zirgu, kopā 250 darba dienas. No Juriem līdz Miķeļiem katru nedēļu 5 dienas jādod kājnieks – kopā 113 darba dienas.

Papildu kļaušas: No Juriem līdz Miķeļiem jādod muižai darbos 30 dienas cilvēks ar zirgu un 140 dienas kājnieks. Jāpilda braucamās kļaušas 5 ceļi kopā 205 1/3 verstis kopā 60 darba dienas ar zirgu. No Miķeļiem līdz Juriem papildus jādod darbos cilvēks ar zirgu 21 darba dienu un kājnieks 73 darba dienas.

Kopā iznāk, ka no Veckaktiņu mājām gada laikā kļaušu darbos jāšūta cilvēks ar zirgu 361 dienu un kājnieks 326 dienas.

Naturālās nodevas. (Tiesas došana pie muižas).

4 pūri rudzu,

3,5 pūri kviešu

3 pūri auzu

40 mārciņas linu

5 mārciņas kaņepāju

5 mārciņas linu dzijas

20 podi siena

- 2 cāji
- 1 lopu valgs
- 1 maiss
- 15 olas
- ½ auns

Pagasta kļaušu pildīšana (Došanas pie kroņa).

1. Rekrūšu došana ar to naudu, proviantu un apģērbu, kas viņiem nākas.
2. Pagasta stacijas uzturēšana.
3. Būvēšanas vajadzību pildīšana baznīcai, muižai, skolai, pastam, korteļu namam u.c. Zemniekiem jādod arī pasta vīrs.
4. Mācītāja tiesa.
5. Skolmeistara tiesa.
6. Labības magazinas uzturēšana un apkopšana.
7. Šķūtu došana caur kroņa maksu.
8. Cietumnieku vadāšana.
9. Malka priekš kara vīriem.
10. Ceļu taisīšana.
11. Galvas nauda.¹⁵

Par kļaušu nepildīšanu un citiem pārkāpumiem pagasta tiesa sodīja. Dzimtbūšanas un kļaušu laikos muiža parasti iecēla pagasta vecākos un tiesnešus. Tie parasti bija muižnieku darba uzraugi stārasti un vagari. Pagasta tiesas sēdes Valtenbergu muižā notikušas no kunga ierādītā telpā. Galvenie sodi piespriesti spieķu un rīkšu sitieni, parasti pa 10, 20, vai 30 sitieniem uz drēbēm, uz kreklu un pliku miesu. Retāk piesprieds cietuma sods, bet biežāk naudas sodi par labu pagasta nabagiem vai baznīcas lādei. Sodus uzlika par laikā neierašanos muižas darbos, par lamāšanos, kaušanos, zādzībām, robežu ķildām, parādu nemaksāšanu.

Sodus Valtenbergu muižā izpildīja Šinkas sētā – tā sauca stadulu, kur pašlaik atrodas Mazsalacas vidusskolas meiteņu internāts. Bieži vien barons no muižas balkona klausījies, kā klieodz zemnieki, kuri tika sodīti.

Zemnieku brīvīšanas likumi noteica jaunu pagasta tiesu vēlēšanas kārtību. Pagasta sapulce ievēlēja priekšsēdētāja un divu piesēdētāju amatam pa trīs kandidātiem, no kuriem vienu amatā apstiprināja muižnieks. Tādā kārtībā nodrošinājamuižniekam lielu varu pār pagasta tiesām. Arī pagasta vecākos amatā apstiprināja muižnieki. Tikai pēc 1864. gada likumu izdošanas stāvoklis mainījās.

Izraksts no 1824. gada tiesas protokola.

“1824. gada 9. Oktobēr priekšsēdētājs Kliņģer Tennis, piesēdētāji Kurren Anzis, Peidus Adams, Vilku Laužņu Adams.

Jaun Peidus kalps Tennis dabu 15 sittienu arr spieķi parr to kad viņš no Kunga darbam bez Starrastas atlaišanas uz māju gājis”.¹⁶

1824. gadā tiek doti uzvārdi pagasta iedzīvotājiem. Saimniekiem lielākajai daļai piešķir uzvārdā viņu mājas vārdus, piem., Čukurs, Kaktiņš, Ore, Šķoba, Talcis u.c. Daļa paši izvēlas uzvārdus, bet tie, kas aizkaitinājuši baronu, dabū pat neglītu uzvārdu.

Vācu baroni un mācītāji vērīgi sekoja, lai zemnieki strādātu muižas laukos, lai tiktu kārtīgi nodotas nodevas. Tikpat uzmanīgi sekoja brīvas domas attīstībai.

¹⁵ Ruļļu jeb Vakkas grāmata... tai zemnieku sētai Vec Kaktiņu Kristaps – glabājās Mazsalcas tautas muzeja materiālos.

¹⁶ Nav atsauce norādīta

Raksturīgs ir gadījums ar Jaunkaktiņu saimnieku Kristapu Kaktiņu. Laika biedri par šo apdāvināto cilvēku stāstīja, ka Kristaps Kaktiņš pa vaļas brīžiem raksta avīzēs un sacer dīvainus sprediķus. Dzimis K.Kaktiņš 1801.gadā, bet jau 1826. līdz 1830. gadam ievēlēts par Valtenbergu pagasta tiesas priekšsēdētāju. Kopā ar Veckaktiņu saimnieku Jāni viņš 1838. gadā nodibina Sātības biedrību.

“1838. gada Zaļā Ceturtdienā mācītājs Guleke draudzi no kanceles uzaicināja sātības biedrībai piekrist. Tam paklausīdami, baznīcas vecākais priekšstāvis landrāts barons Engelhards, mācītājs pats un 90 draudzes locekļi savus vārdus parakstīja zem sātības biedrības solīšanās, kas skanēja “Iekš tā vārda Dieva tā tēva, tā dēla un tā svētā gara, lai top šās solīšanās apsvētīta”.

Mēs savus vārdus še apakšā rakstīdami, jeb ar 3 krustiem apzīmēdami, katris priekš sevis svēti apsolamies.

- 1) Ka mēs paši uz priekšu vairs nedzersim nekādus spirtus, brandvīnus, rumus, šelķinus, liķierus u.t.pr. jeb citus kādus dzērienus, kas ar tiem sajaukti. – bez vien tad, kad mums dakteris to pavēl, un arī tad tos ar tādu mēru un vīzi brūķēsim, kā dakteris to nosaka”.
- 2) Mēs svēti apsolamies, ka mēs šos dzērienus liegsim saviem bērniem, kas vēl nav pie dieva galda uzņemti, tik ilgi, kamēr tie pie mums dzīvo, un cik spēdami arī citus cilvēkus atgriezīsim un skubināsim, lai viņi paši ar labu prātu šo sola, tomēr nav mūsu solīšanai tāds spēks, kā mēs citiem šos dzērienus varam liegt, bet kā viņi paši no laba prāta tos atmet.
- 3) Mēs svēti apsolamies, tos citus neraudzētus dzērienus, kā alu, vīnu u.t.pr. mēreni un ar sātu dzert un arī citus neskubināt, šos dzērienus nesātīgi dzert.
- 4) Mēs svēti apsolamies, ka mēs savā starpā cik vien spēdami, cits citu paskubināsim un modināsim šo savu solīšanu patiesīgi piepildīt.”¹⁷

Šādi bija pirmās sātības biedrības statūti.

Kristaps Kaktiņš pēc biedrības nodibināšanas pulcēja ap sevi draudzes locekļus un pārrunāja arī tādas lietas, kas nebija rakstītas statūtos.

Drīzi vien Kaktiņš nonāk konfliktā ar muižu. Vispirms tāpēc, ka abos Mazsalacas krogos paliek mazāk apmeklētāju. Bez tam Kaktiņš un citi viņa domu biedri, pamatojoties uz svētajiem rakstiem, sāka nedot darbiniekus muižai sestdienu vakaros un svētdienās. Savos sprediķos, ko viņš notura mājās, Kaktiņš sāk runāt arī par zemnieku tiesībām.

Kļūst nemierīgs arī mācītājs Guleke, jo šis ar apbrīnojamām runas dāvanām apveltītais zemnieks sāk pulcēt pie sevis vairāk ļaužu nekā baznīcā mācītājs.

Kristapu Kaktiņu sāka nikni vajāt Valtenbergu barons Gustavs Fitinghofs. Vispirms liek izdarīt izmeklēšanu, kā Kaktiņš savus sprediķus notura. Bet pēc tam, kad Kr.Kaktiņš bija licis Rīgā iespiest savu grāmatu “Ķeizara Aleksandra dotās brīvības”, barons 1843. gada 23. aprīlī liek viņu ar varu izlikt no mājas. 1845. gada 11.septembrī barons liek noplēst Kaktiņa celtās vējdzirnavas un izrakt dārzā augļu kokus, kurus stādījis Kristaps Kaktiņš.

Tik liels bija vācu barona naidis pret brīvākas domas paudējiem.

Pienāca 1841. gads.

Neraža un smagās klaušas pasliktināja zemnieku stāvokli. Vidzemē izplatījās baumas par silto zemi Dienvidkrievijā. Vidzemes zemnieki bariem plūda uz Rīgu un lūdza guberņas valdei atļauju izceļot. Muižniecība un cara valdība atzina šo kustību par bīstamu. Jau vasarā sāka vajāt tos, kas gribēja izceļot. Zemnieki domāja, ka pārejot ķeizara ticībā dabūšot atļauju izceļot.

¹⁷ A.Melnalksnis. Dzimtā zeme. Pirmā grāmata.44.lpp. 1923.g.Dūnis Cēsīs.

Veselavas un Jaunbebru muižās notika sadursmes starp zemniekiem un muižnieku soda ekspedīcijām. Uz Jaunbebriem un Veselauskā tika izsaukts karaspēks, kas sodīja nemieru dalībniekus. Galvenie vainīgie tika dzīti caur 1000 – 1500 vīru garu karavīru ierindu. Veselauskā ar sitieniem sodīja ap 660 cilvēku. Šo cilvēku mocīšanu noskatīties tika sadzīti iedzīvotāji no plašas apkārtnes. 1824. gada 8. janvārī Veselauskā tika sodīts Jēkabs Virsis no Valtenbergu muižas.

“Jākabam Virsim no Valtenbergiem (Mazsalacas) bija piespriesti 150 rīkšu cirtieni frontes priekšā par dumpīgām runām un par to, ka nebija rādījis pieklājīgu godbijību muižas valdei, bez tam Valtenbergas pagasts lūdz šo tēviņu sliktas uzvešanās dēļ izstumt no viņu vidus un nodot kroņa rīcībā”.¹⁸

Mazsalacā rudenī bija sapulcējušies ap 50 cilvēku, kuri gribēja iet uz Rīgu un lūgt, lai tiem dod “siltā zemē” kroņa zemi par lētāku renti, lai reiz tiktu vaļā no kungu smagām klaušām. Bet no Rīgas un arī jau ceļā policija sūta atpakaļ. Mājā tos sagaida barga izmeklēšana.

Tiesas komisija, sastāvoša no apriņķa deputātaldus barona Gustava f. Numersa, bruģu tiesas adjunkta grāfa Kārļa Sīversā no Koškules un draudzes tiesneša Pantenes barona fon Lovina Valtenbergu muižā sasauca simtiem ļaužu, tos pratina trīs dienas un tad atrastos vainīgos nodod mokošam sodam, dzenot caur stroju, ko izpilda izsauktie kareivji un kazaki. Sodīšana notikusi 1842. gada 29. janvārī. Sodītie saņēmuši 50 - 100 rīkšu sitienus, pie kam viņu vecāku, brāļu, māsu, sievu un bērnu vaimanas bijušas dzirdamas divas verstis tālu.

Arī Valtenbergu muižas barons – bruģu kungs Gustavs Fitinghofs ar labpatiku noraudzījis cilvēku mocīšanā. Šī pati komisija izmeklēja un līdzīgi nosodīja 9 cilvēkus Idū 1824. gada 30. janvārī.

Pēc šīs eksekūcijas daļa no draudzes iedzīvotājiem pārceļas uz citiem Vidzemes apvidiem – Matīšiem, Alojū u.c.

Drīzi pēc tam iesākās pārejas kustība pareizticībā. 1859. gadā Skulberģu pagastā tiek nodibināta pareizticība. 1859. gadā Skulberģu pagastā tiek nodibināta pareizticīgo draudze. Pārsalacā, apmēram 1 km no Mazsalacas tiek uzcelta pareizticīgo baznīca. Celtniecības darbi uzsākti 1897. gadā. Celtni izmaksājusi 12.350 sudr.rubļu, kurus dāvinājis Nikolajs II. Pretim baznīcai atradusies draudzes skola.

Mūsu dienās (1961. gadā) baznīca pārgājusi Skaņkalnes ciema īpašumā, jo draudze likvidējusies ticīgo trūkuma dēļ.

Buržuāzisko reformu laikmets 19. gs. 60. un 70. gados. Mazsalacas pilsētas pirmsākumi.

Visā plašajā Krievijā 19. gadsimta 60. gados brieda tautas masu kustībā pret patvaldību un muižniekiem. Valdošai šķirai kļuva skaidrs, ka nepieciešami izdarīt reformas no augšas, lai neizceltos revolūcija. Pēc Aleksandra II ierosinājuma Krievijas muižnieki sāka apspriest, kā viņiem izdevīgāki atbrīvot zemniekus no dzimtbūšanas.

Vācu baroni Latvijā arī vēroja šo kustību un ar 19. gadsimta 60. gadiem muižās strauji attīstījās kapitālisms. Muižās pārgāja uz algotu darbaspēku, audzēja jaunas lopu sugas, iegādājās lauksaimniecības mašīnas. Labību vairs nekūla muižas rijās ar spriguljiem, bet iegādājās kuļmašīnas. Muižniekiem tomēr trūka apgrozības kapitāla plašākai muižu

¹⁸ J. Krodziniēks. Zemnieku nemieri 1841. gadā, 103. lpp. A. Gulbis Rīgā, 1922. g.

saimniecībai pārkārtošanai. Tāpēc baroni ar 60. gadiem uzsāka zemnieku māju pārdošanu plašā apmērā.

Valtenbergu pagasts tiek izmērots 1858.- 1864. gadam. Barons Fītinghofs grib noteikt muižas vērtību un gatavojās pārdot zemniekiem zemi.

19. gadsimta 60. gados sāka veidoties arī Mazsalacas pilsēta. Par pilsētas izveidošanos literatūrā sastopamas šādas ziņas.

A. Apinis Latvijas pilsētu vēsturē raksta, ka "Mazsalacas pirmsākumus meklējams jau 1861. gadā, kad te uzcēla pirmo namu, ap 1870. gadu te atradās jau divi krogi, aptieka un Valtenbergu pagasta nams.

Ap diviem pirmiem namiem – baznīcas un Prāmju krogiem izcēlās Mazsalacas miestņiņš – "pilsēta", kā to dēvē jau no pašas dibināšanas.

Ceļu krastos atrodošos muižas zemes gabalus sadalīja 1-4 pūrvietu lielos gruntsgabalos, kur sāka celt namus. Ap 1890. gadu miestņā skaitījās 4 tirgotavas un ap 20 nameļu".¹⁹

R. Cukurs par Mazsalacas veidošanos raksta Mazsalacas hronikās "Pirmie miesta gruntsgabali, skaitā 42, tiek iemēroti ap Prāmja krogu un baznīcas krogu. Gruntsnoma sākumā tiek iekasēta 5 sudraba rubļi par gadu, bet 1904. gadā jaunais barons to palielina 20-25 rubļi par pūrvietu.

1864. – 1867. g. sāk apbūvēties jauniemērotie gruntsgabali pie Prāmja un Baznīcas krogiem un pie Rūjienas un Pērnavas ceļu krustojuma, radot pirmos sākumus Mazsalacas biezi apdzīvotai vietai, "pilsētiņai". 1867. gadā uzceļ Mazsalacas pagasta namu un vācietis aptiekārs Brēms uzceļ aptieku".²⁰

Padomju varas laikā izdotajā oficiālajā literatūrā par Mazsalacas dibināšanas gadu atzīts 1861. gads. Tāpēc Latvijas PSR Augstākās Padomes Prezidija informācijas un statistikas daļas izdevumos par Latvijas PSR administratīvi teritoriālo iedalījumu 1954. un turpmākajos gados atzīmēts "Mazsalacas pilsēta dibināta 1861. gadā. Pilsētas tiesības Mazsalacai piešķirtas 1928. gadā".²¹

1864. gada augusta mēnesī Valtenbergu muižas īpašnieks Arnolds Fītinghofs pārdod visu savu zemnieku klaušu jeb vaku zemi 135 mājās, par dzimts īpašumu. Izpirkšanas nauda ir 100 – 150 sudraba rubļu par dālderu. Māju pārdošanas vērtība no 900 līdz 7200 sudraba rubļiem.

Pie reizes barons izrēķinājās ar viņam nepatīkamiem zemniekiem. Mājas netiek pārdotas 14 zemniekiem, kuriem pusgada laikā jāizvācas uz citurieni. Šie zemnieki ir 1. Ķespars, 2. Vidus Talcis, 3. Vec Talcis, 4. Tīcēns, 5. Lejas Vītiņš, 6. Kalna Mežancs, 7. Dožēns, 8. Jaum Kaktiņš, 9. Piliksers, 10. Ķeizars, 11. Silaunieks, 12. Vectopsis, 13. Lejasramats, 14. Rīsis.²²

Barons šādi ir rīkojies daudzus gadus, izliekot nepatīkamos zemniekus no mājām bez atlīdzības par viņu uzceltajām ēkām, iekoptajiem dārziem un uzlabojumiem saimniecībā.

Pēc 1861. gada reformām un zemes iepirkšanas zemniekiem bija tiesības izveidot savus pašvaldības orgānus – pagasta valdi un tiesu. Pēc 1866. gada pagasta pašvaldību likumu izdošanas sākās pagasta namu celšana.

Mazsalacā jaunā miesta centrā 1867. gadā tika uzcelts Valtenbergu pagasta nams. Tur tika noturētas tiesas sēdes. Kaut arī pagasta tiesa vairs netika noturēta muižā, barona iespaids joprojām bija liels.

¹⁹ A. Apinis. Latvijas pilsētu vēsture. 1931. g. Gulbja apg.

²⁰ R. Cukurs. Mazsalacas pilsēta un apkārtnē. 1940. g. 29. lpp.

²¹ LPSR Augstākās Padomes Prezidija izd. LPSR admin. terit. ied. 1954. g.

²² Valsts Arhīvs. 1864. gada Valtenbergu muižas pagasta tiesas šnoru grāmatas protokoli.

Lauku pašvaldība joprojām atradās vācu baronu rokās. Baroni pulcējās muižnieku sapulcēs landtagos, kur izlēma visas vietējās lietas. Caur zemnieku lietu komisāriem landtagi faktiski kontrolēja pagasta valžu darbību. Par komisāriem bija muižnieki, vai no muižniekiem atkarīgi ierēdņi. Tie pēc sava ieskata varēja atcelt pagasta valžu lēmumus, mainīt to sastāvu un sodīt.

Pēc māju iepirkšanas Mazsalacas novadā turpinājās strauja kapitālisma attīstība lauksaimniecībā. Laukos veidojās buržuāzija. Māju iepirkšanas noteikumi bija smagi. Māju pārdošanu muižnieki kārtoja ar Vidzemes kredītbankas starpniecību. 1893. gadā Mazsalacā noorganizējās krājaizdevu sabiedrība. Māju pirkšanas parāds bija jānokārto 15 - 30 gadu laikā. Par pirkšanas līguma noetikumu pārkāpšanu zemnieku mājas tika pārdotas vairāksolīšanā. Izputinātie zemnieki kļuva par rokpeļņiem, kalpiem. 80. gados Latvijā $\frac{3}{4}$ no visiem lauku iedzīvotājiem bija bezzemnieki.

1870. gadā no Valtenbergu pagasta valdībai tiek iesniegts lūgums ar daudzu zemnieku parakstiem, lai arī zemnieku pārstāvjiem dotu tiesības piedalīties muižnieku landtagos. Šis lūgums tiek noraidīts.

Līdz gadsimta beigām Mazsalaca paplašinājās diezgan strauji. Šeit izdevīgi varēja pārdot savus ražojumus lauku iedzīvotāji. Tāpat tika noturēti arī gada tirgi. Bez pagasta nama un aptiekas pirmās mājas Mazsalacā uzcēluši maiznieks Andrejs Lēmanis, tirgotāji Dauberts, Siktārs, Turmanis un Nurmiks, kuģu kapteinis Sedlenieks, namdaris Miķelis Simansons, dārznieks Jānis Apsītis, kurpnieks Treimanis, tirgotāji Lielbārži, miesnieks Toms Paeglis, tirgotājs Arnolds Ore.

Muižkungs Vilhelms Ramans uzcēlis torņa namu, kur no muižas Šinkas sētas pārcēlies pasts. Vēlāk tur darbojās Saviesīgā biedrība. 1864. gadā Mazsalacas muižas īpašnieks Fītinghofs licis uzcelt Salacas malā mazu koka namu ar piebūvi un to iznomājis kādam no Igaunijas ienākušam uzņēmējam Laasam, kas atvēris vilnas kārstuvi. Ap 1870. gadu šo uzņēmumu iegūst toteizējais muižas pārvaldnieks Vilh. Ramanis.

1868. gadā muižas īpašnieks liek pār Salacu celt pirmo tiltu. Tilts celts no koka uz akmens balstiem. Tiek norakts lēzenāks arī Sniedzēnu kalna ceļš. Pārbraucējiem par tā lietošanu jāmaksā tilta nauda no 3 – 5 kap. sudraba, raugoties pēc vezuma smaguma. Tilta naudas iekasētājam “zastavniekam” tilta galā uzpirkšanu priekš Ainažu un Pērnavas kantoriem. Tolaik Mazsalacas apkārtnē plašos apmēros tika audzēti lini.

Ap 1890. gadu Mazsalacas miestīnā bija ap 20 namu, bet līdz 1918. gadam namu skaits pieaudzis līdz 102, ar apm. 1100 iedzīvotājiem.

Skolu pirmsākumi un kultūras dzīve Mazsalacā.

Vācu dzimtkungi nelāva latviešiem tikt pie izglītības un kavēja viņu kultūras attīstību. Viņi slēpa no tautas ziņas par tās vēsturi. Skolas Latvijā uz laukiem nebija nemaz. Pirmā skola latviešiem tika nodibināta Rīgā pie Jēkaba baznīcas tikai 16. gs. otrajā pusē.

Mazsalcas novadā skolu pirmsākumi meklējami jau 17. gadsimtā. Zviedru karalis Kārlis XI bija izdevis pavēli, pēc kuras pie katras baznīcas bija jābūt vienai skolai.

1685. gada 3. martā majors Šreitenfelds ierosinājis dibināt Mazsalacas draudzē skolu. Klātesošie baznīcas vizitācijas komisijas locekļi piekrituši. Skolotāja pienākumiem izraudzījuši kādu vācieti, kas jau privāti mācījis bērnus vāciešiem. Tanī pašā komisijas sēdē pieņemts arī pirmais Mazsalacas draudzes skolotājs Johans Heinrihs Hadelings. Komisija noteikusi arī skolotāja algu, kas bijusi šāda:

5 lasti rudzu,
5 lasti miežu,
6 mārciņas sāls,
½ lasta reņģu,
15 dālderus no baznīcas kases

Bez tam skolotāja lietošanai ierādīta viena lauku māja uz zemes.²³

Skolotājam ticis aizrādīts, ka jāstrādā centīgi un aizliegts par mācīšanu ņemt vēl kādu citu atlīdzību. Noteikts arī, kas un kā viņam jā māca. Jāmāca lasīt un dievu lūgt, bet aizliegts citādi mācīt, kā tikai nevācu (latviešu) valodā.²⁴

Skolas telpām mācītājs ieteicis kādu no savām mājām, kurā viņš agrāk licis pārdot alu (tātad bijušo krogu). Majoram Šreitenfeldam gan šīs telpas nav īsti patikušas, bet tā kā citu labāku nav bijis, tad šis mācītāja priekšlikums arī pieņemts. Šis bijušais krogs atradies viņpus Salacas Ulkastu jeb Vilkastu mājā pie tag. Cēlenu mājām (Skaņkalnes ciemā kolhoza Skaņkalns teritorijā).²⁵

Bet draudzes locekļiem šī vieta bijusi neērta jo atradies viņpus Salacas, tādēļ draudzes pārstāvis majors Šreitenfelds 1691. gadā panācis, ka skolai tiek iemērīta zeme pie baznīcas (Ibdenes jeb Ungurmuižas teritorijā uz "Leišu" mājas zemes). Mācītājs savukārt sūdzējies, ka skola par tuvu baznīcai un pastāvējis, ka skolai jābūt Vilkastu mājās. 1698. gadā mācītāju muižu aktīs aizrādīts, ka Vilkastu māja atdota atpakaļ Ates muižai, bet skolai atstāta zeme pie baznīcas.²⁶

Ar skolas ēkas celšanu arī nav veicies. 1699. gadā norādījums, ka skolai zeme gan ierādīta pie baznīcas, bet skolas ēka esot nelietojama.²⁷ Skolas ēka gan esot sākta celt, bet stāvēt vēl bez jumta, logiem un durvīm.

Tā paša gada mācītāju muižas aktīs atrodams paskaidrojums, ka skolā mācījušies vācu un nevācu bērni un pati skola esot ietaisīta Ibdenes muižas vecajā krogū, kam ietaisīts skurstenis, bet krogu taisot jaunu pie pārceltuves.²⁸

Skola tagad tikusi turēta muižas vecajā krogū.

1711. gadā vācu mācītājs A.Reisners, kurš pēc Ziemeļu kara ieradies draudzē baznīcas grāmatās atzīmējis ka "Skolas nams bijis 9 asis garš un 5 asis plats. Skola netika turēta, bet tā sauktais skolmeisters Fridrihs Neimanis tikai draudzes ķestera amatu izpildīja".²⁹

1726. gadā uzsākta jaunas skolas ēkas būve, bez tam būvēta arī rija. Šī ēka 1737. gadā līdz ar citām ēkām nodegusi.

1738. gadā visas skolai vajadzīgās ēkas uzceltas par jaunu. 1739. gada protokolos teikts, ka skolas jaunā ēka esot 9 asis gara un 5 asis plata. Tā sastāvēt no divām istabām, kurām katrai esot sava priekšistaba. Skolas namu esot cēlusi visa draudze kopīgi, bet riju, klēti un kūti Mazsalacas muiža viena pati (no prāmja baļķiem). Komisijas locekļi apsvēruši, ka skola esot pietiekami liela draudzes bērniem. Par skolotāju joprojām strādā Fr.Neimanis. Viņš tai laikā bijis 59 gadus vecs. Skolotāja darbu strādājot jau 17 gadus. Citu amatu neprotot. Viņš arī negribot skolas darbu kavēt, jo skolā esot bērni. Dzīvojot klusi un mierīgi.³⁰

²³ Valsts Arhīvs. Vidzemes baznīcu 1767.gada vizitācijas protokols, 558, 11.lpp. 12§. (Nr.22)

²⁴ Valsts Arhīvs. Mācītāju muižu aktis 1685. g. 43. lpp., 59. lpp.

²⁵ Valsts Arhīvs. Vidzemes baznīcu 1767. g. vizitācijas protokols, 558 11. lpp. 12. § (arh. Nr. 22)

²⁶ Valsts Arhīvs. Mācītāju muižu aktis 1698. g.252. lpp. (Nr. 402)

²⁷ Turpat, 267. lpp. (Nr. 402).

²⁸ Turpat, 252. lpp.

²⁹ Mazsalacas baznīca un draudze pēdējos 200 gados no 1680 -1885. g. 15. lpp. izd.1885.g.

³⁰ Valsts Arhīvs. Vidzemes baznīcu 1739. gada vizitācijas protokols 793 11. lpp. 7. §. (arh.Nr.14)

18. gadsimta vidū skolotājs kā algu saņēmis 6 rubļus no baznīcas lādes, skolas zemi un labību no zemniekiem. No muižām skolotājs tai laikā neesaņēma, bet apbraukājot zemniekus, savācis labību no katras apdzīvotas mājas 1/3 sieka, dažreiz pat mazāk. Skolai bez tam bijusi iedalīta Boma māja ½ arkla liela. Šīs mājas saimniekam bijis jādos skolotāja mājas darbu veikšanai viens kājnieks.

18. gadsimta vidū bērni skolā mācījušies no Mārtiņiem līdz Jurgiem (no 10. novembra līdz 10. aprīlim). Lai iemācītu jauniešus lasīt, viņus mācījuši divas ziemas. Trešajā ziemā arī vēl mācījuši lasīt, bet tad piemācījuši klāt vēl neiemācīto. Skolā uzņemti bērni no 13 līdz 16 gadu vecumam. 1739. gadā Mazsalacas draudzes skolā mācījušies 40 bērnu. Skolēnu komplektēšana notikusi šādi. Mācītājs apbraukājis zemnieku mājas un izraudzījis bērnus, kuriem jāiet skolā, galvenokārt 12 gadus vecus. Baznīcas pārstāvis pēc tam raudzījies, lai vecāki bērnus sūtītu skolā. Par skolā nesūtīšanu draudēja sods.

1739. gadā no minētiem 40 bērniem komisija atradusi, ka labi lasījuši 36. skolotājs paskaidrojis komisijai, ka tos arī tanī gadā atlaidīšot kā skolu beigušus, bet komisija nolēmusi, ka skolēnus no skolas nevarot atlaist, iekams tie neprotot no galvas piecus katķisma gabalus ar izskaidrojumiem. Nolēmuši arī, ka skolā jāiemācot dziedāt baznīcas dziesmas.³¹

Tāpat skolā galvenokārt iemācīja lasīt svēto rakstu grāmatu, baušļus un garīgās dziesmas. Tā bija visa izglītība. No visas lielās draudzes mācījās tikai 40 bērnu. Katrs skolēns, kas apmeklējis skolu, devis skolotājam vienu mārciņu sveču un vienu asi malkas.

Tajās mājās, kur vecāki bērniem mācīja lasīt, bet uz skolu nesūtīja, vajadzēja paziņot par to mācītājam. Šos bērnus mācītājs ap lieldienām saaicinājis skolā un pārklaušinājis.

18. gadsimta otrajā pusē ar skolas lietām sastāv vēl bēdīgāk. Par skolas ēkām gan vizitācijas protokolā 1767. gadā teikts, ka tās esot labi uzturētas un tās uzturot visa draudze.

Pēc Neimaņa par skolotāju strādājis Miķelis Jānis Holms un pēc tam ap 1765. gadu viņa dēls Gotlībs Vilhelms Holms. Bijis iepriekšējā skolotāja dēls un sākumā atrādājis kā palīgskolotājs.

1767. gadā skolotājam Holmam bijuši 38 gadi. Skolā nostrādājis jau 11 gadus. Pēc amata šis skolotājs bijis "kurpnieku meistars". Pieminētajā gadā skolā nav bijis neviena skolēna. Ja skolā bijuši bērni, tad skolmeistars darbu strādājis uzcītīgi. Uz vizitatoru jautājumu, ko skolēni dodot skolotājam, klātesošie atbildējuši, ka tā kā skolā neesot neviena bērna, tad viņi arī skolotājam nekā nedodot.³²

Tālākās trūcīgās ziņas par 18. gadsimtu liecina, ka ap 1775. gadu vecā skolas māja bijusi tā nolietojusies, ka sagrūvusi, un mācības atkal uz ilgāku laiku pārtrauktas.

1797. gadā par "skolmeistaru" ir bijis Jānis Dimze, kuru Pantenes dzimtkungs Lovis atvedis no Prūsijas par mājskolotāju.

No 1785. -1809. gadam par skolotāju minēts minēts Miķelis Straubergs, kurš bijis arī baznīcas priekšdziedātājs. Ap 1800. gadu mācības tikpat kā nav notikušas un "skolas namā" dzīvojis draudzes priekšsēdētājs ķesters.

Tautas izglītība nebija vācu muižnieku interesēs. Mūsu senči bija vergi un kungu īpašums. Pēc zemnieku brīvlaišanas skolu uzturēšana tika uzdots muižnieku kontrolētajai pagasta sabiedrībai. Agrākie skolu zemes gabali parasti ceturtdaļarkla lielumā pārgāja pilnīgā muižnieku īpašumā.

³¹ Valsts Arhīvs. Vidzemes baznīcu 1739. gada vizitācijas protokols 793 11 lpp.7š. (arh. Nr. 14)

³² Valsts Arhīvs. Vidzemes baznīcu 1765. gada vizitācijas protokols, 551. lpp. (Nr. 22)

Mazsalacas barons veco skolas zemi, kura atradās tagadējās pilsētas vietā, apmainīja pret "Vilkastes" māju Jaunates pagastā otrpus Salacai. Tai pašā 1804. gadā uzcēla Salacas krastā jaunu mūra ēku ķesteram priekš dzīvokļa.

1826. gada 27. augustā vietējie muižnieki un baznīcas pērminderi nolēma rudenī uzsākt skolu ar 12 bērniem, tādēļ ka skolas istabā nav vairāk telpu. No katra pagasta pa 3. Muižnieki dod šiem 12 zēniem brīvu uzturu trīs ziemas un pēc tam viņiem jākalpo muižā par rakstvežiem un pārvaldniekiem 6 gadus.

Skolas vadība tika uzdots Jānim Ķikuram un viņa dēls Ernests Ķikurs pēc tam darbu turpina. 1859. gadā Ķikurs pakārās.

Pirmajos pāra desmit gados skolnieku skaits nebija lielāks par 11 - 20. Skolnieku lietošanā bijusi tikai viena neliela istaba, kurā skolnieki strādāja un gulēja. Kā atalgojumu Ķikurs dabūja 3 rubļi uz katru skolnieku, ko maksāja no draudzes kases. Mācību plānu sastādīja mācītājs Guleke. Rokdarbus gribēja mācīt skolas piedarbā, bet nekas no tā nav iznācis. Skolotājs veda žurnālu par katra skolnieka uzvešanos un sekmēm. Pēc šīm atzīmēm ik pēc 2 mēnešiem mācītājs noteica kārtu, kā skolniekam jāsēd. Par nepaklausību varēja lietot miesas sodu, bet par to bija jāatbild skolu valdei. Skolu valde sastāvēja no baznīcas priekšnieka muižnieka, vietējā mācītāja, skolas vecākā un skolas priekšnieka.

Kāds bijis skolu stāvoklis 1806. gadā, to pa daļai varam vērot no kādas aptaujas, ko izdarījusi Virskonsistorija /1806. g./ uz Valsts justickoleģijas pieprasījumu. Runa ir par draudzes skolām. "Mazsalacas draudzei vācu skolmeisters un arī skola. Skolai ¼ arkla zemes, bet kalpu nedodot. Pastāstīts arī kā notikusi skolmeistara ievēlēšana: viņam vispirms jādzied baznīcā, visai draudzei klausoties, un ja draudzei patīk, tad konvents var ievēlēt, bet mācītājam ir "Votum negativum" tiesība. Vācu skolmeisteri sauc Jānis / Johan / Dimze. Vai viņš māca bērnus – nav teikts."³³

Nākamais skolas vadītājs bijis Pēteris Hincenbergs, Cimzes semināra audzēknis (1859. – 1899. g.) Iemantojis lielu autoritāti skolēnos un sabiedrībā. Līdz 1861. gadam skolnieku skaits skolā pieaudzis līdz 65. Vecās skolas telpas kļūst par šaurām. Kad skolēnu skaits pieaudzis līdz 80 , tiek celta jauna skolas ēka 1877. gadā. Divstāvu ķieģeļu ēku cēlis arhitekts Kampe. Būve izmaksājusi 11 000 rubļu. Ar 1899. gadu par skolas vadītāju bijis Reinis Cukurs.

1919. gadā draudzes skola tika pārvērsta par 2. pakāpes pamatskolu visas draudzes pagastu bērniem. Draudzes skolu slēdza 1933. gada pavasarī un skolnieki pārnāca uz Mazsalacas ģimnāzijas attiecīgajām klasēm.

Mūsu dienās bijušajās draudzes skolas telpās atrodas Mazsalacas invalīdu nams.

No Mazsalacas draudzes skolas nākuši daudzi ievērojami kultūras darbinieki. Draudzes skolai bija liela nozīme vietējās kultūras dzīves veicināšanā.

Pēteris Hincenbergs ievērojams arī kā kora vadonis. Jau 1864. gadā Mazsalacas koris piedalās Neikena sarīkotajos dziesmu svētkos, kas notiek Dikļos.

1872. gadā , 1873. gadā P. Hincenberga vadībā Mazsalacā tiek nodibināta dziedāšanas biedrība, lai piekoptu kora dziedāšanu un veicinātu tautā garīgo kultūru.

1873. gadā Rīgā notiek I latviešu vispārīgie dziesmu svētki no 26. – 29. jūnijam. Mazsalacas dziedāšanas biedrības vīru koris iegūst pirmo godalgu, lielo sudraba karoga kāta līru. (Glabājas Rīgas vēstures muzejā). Mazsalaciešu koris piedalījās arī visos turpmākajos dziesmu svētkos.

Kamēr vēl nebija izveidojusies Mazsalacas apdzīvotā vieta visas sabiedriskās dzīves centrs bija draudzes skola un Ores mājas, kur pulcējās dziesmu mīļotāji un noturēja koncertus.

³³ A. Vičš. Latviešu skolu vēsture. Trešā grāmata. Vīdzene no 1800. – 1885. gadam. RLB 1928. g. ,15. lpp. Citēts no Valsts arhīva aktiem 76 / 307

Tās bija komponista Ādama Ores tēva mājas. Ādams Ore (1855. – 1927. g.) viens no mūsu vecākās paaudzes komponistiem un ērgelniekiem bieži koncertējis savā dzimtajā pusē.

1886. gadā sabiedrisko darbu turpina Mazsalacas labdarības biedrība. Pie biedrības tiek atvērta bibliotēka, pastāv koris un dramatiskais pulciņš. Rosīgi te darbojušies skolotāji Bole, Ceiners, Leimanis, Cukurs, Kirhenšteinu Berta u. c. Biedrība rosīgi darbojās līdz 1899. gadam.

1899. gadā labdarības biedrība tiek likvidēta un nodibināta Saviesīgā biedrība. Tā jau ir īsta vietējās buržuāzijas sapulcēšanās vieta. Raksturīgi, ka biedrības statūtos daudz runāts par kāršu spēli, dzeršanu un citādu laika pavadīšanu. Daudz lielāka vērība tiek piegriezta bufetei nekā sabiedriskajam darbam.

Progresīvā inteliģence tāpēc nodibināja izglītības biedrību “Venus”, kurā darbojās sociāldemokrātiskās organizācijas biedri. Sabiedriskajā dzīvē asi sāk izpausties šķiru pretrunas.

1893. gadā Mazsalacā tiek nodibināta Brīvprātīgo ugunsdzēsēju biedrība, kura par biedru saziēdotajiem līdzekļiem uzceļ ugunsdzēsēju depo 1900. gadā.

Pārējo skolu dibināšana.

Mazsalacas draudzes skolas pirmsākumi ir jau no 1685. gada. Kaimiņos Matīšos draudzes skola iekārtota no 1728. gada, bet Valmierā no 1693. gada.

Līdz 19. gadsimta sākumam par skolu lietām valdošā šķira daudz neinteresējās. Skolu lietas uzlabojās tikai pagājušā gadsimta 40. gados, kad sakarā ar zemnieku pāriešanu pareizticībā Nikolajs I deva īpašu rīkojumu par skolu skaita palielināšanu.

Mazsalacas tuvumā 1859. gadā tika nodibināta Skulbergu pareizticīgo draudze. 1871. gadā tiek uzcelta un atklāta pareizticīgo draudzes skola. Tas pats notika arī citur Latvijā un Igaunijā.

Baltijas vācu muižnieki saprata, ka ar latviešu un igauņu zemnieku pāriešanu pareizticībā zemnieki izslīdēs no luterāņu mācītāju garīgās aizbildniecības. Viņi baidījās no tā, ka varētu zust gadiem ilgi ieaudzinātā verdziskā paklausība kungu gribai. Konkurēdami ar pareizticīgo garīdzniecību vācieši atvēra tautskolas. Protams visu tautas izglītības lietu nostādīja zem stingras vietējā muižnieka un mācītāja kontroles.

19. gadsimta vidū un beigās Mazsalacas draudzē tiek atvērtas daudzas pamatskolas jeb pagasta skolas.

1) 1852. gadā nodibina Mazsalacas draudzē kroņa pagastā Skulbergos pirmo pagasta skolu. Skolai piedala 7 dalderu zemi. Pirmais skolotājs Cimzes semināra audzēknis Eduards Rozenšteins. Mūsu dienās skola darbojas Skaņkalnes ciemā kā pamatskola. 1962. gada pavasarī skolu likvidēja, skolniekus piedalot Mazsalacas 8 gadīgajai skolai.

2) 1856. gadā sāk darboties Valtenbergu pagasta Līču skola. Pirmais skolotājs Jānis Ramats, mācījies Rūjienas draudzes skolā. Strādājis no 1856. – 1886. gadam. Skolas ēka uzcelta 1864. gadā. Sākumā bijis ap 127 skolnieku. 1931. gadā uzceļ jaunu skolas ēku, kur skola darbojas vēl tagad. 1962. gadā skolnieku skaits samazinājies un skolā darbojās tikai 4 klases.

3) 1861. gadā Valtenbergu pagasts liek pamatu pagasta skolai Mazsalacas tuvumā apm. 1 kilometru no centra. Tauta šo skolu iesaukusi par Raganas skolu. Tuvumā skolai atradās dīķis ar lielu akmeni vidū. Radās nostāsti, ka naktī tur raganas velējoties. Tāpēc visām celtnēm dīķa apvidū dots nosaukums “raganu”, piemēram, Raganu dzirnavas, Raganu magazina. Skolas nams uzcelts 1861. gadā uz Leišu māju zemes. Par skolotāju pieņemšanu minēts muižas tiesas protokolā.

“Protokols no 1860. gada 1. novembra Valtenbergu muižā. Šodien tikko no Valtes tiesas, Valstes vecākiem un Skolu tiesasvīriem Kontrakts norunnahts ar to Sippar saimnieka dēlu Spritz Tīlik, ka tas uzņemahs par šās Valstes skolmeisterru uz vienu gaddu priekš tiem Pagastiem Daugull, Maurin un Sippar un tas dabbu to lohnu par gaddu četrdesmit rubbuļus sudraba.

To apliecina skolmeisteris Fritz Tīlik, Valsts tiesas priekšsēdētājs J.Kakting, piesēdētājs J.Romman, piesēdētājs T. Ohre. Valsts vezzakais Adam Romman”.

Pēc tam kā skolotāji minēti Kaspars Daugulis, Rīsbergs un Ozers.

1872. gadā vecā skolas ēka nodeg. Mācības notura pagasta namā līdz jaunas ēkas uzcelšanai 1876. gadā. Mācītājs Kūglers gan mēģinājis skolu nosaukt par “Leišu”skolu, bet tauta palikusi pie vecā nosaukuma. 24 gadus te strādājis Jānis Bole, pēc tam A. Laurs. 1905. gada revolūcijas laikā Raganas skolas skolotāji ļoti aktīvu dalību ņēmuši revolūcijā, piemēram, skolotāji Apsītis, Students, Šķoba u. c.

1909. gadā skola no jauna nodeg un 1910. gadā tiek uzcelta tagadējā skolas ēka. Līdz gadsimta sākumam skolu apmeklējuši līdz 150 skolnieku. Pēc tam, kad tika atvērtas jaunas skolas Mazsalacā, skolēnu skaits samazinājies.

Mūsu dienās skolu sauc par Aurupītes pamatskolu. Bērni pēc 4. klases beigšanas mācības turpina Mazsalacas vidusskolā. Skolu vada pārzinis Elmārs Ģenderts – par teicamu darbu apbalvots ar Darba Sarkanā karoga ordeni.

Tieši pēc 100 gadu pastāvēšanas 1962. gada pavasarī pēc mācību beigām skolu likvidēja.

4) 1861 .gadā sāka darboties arī Sēļu pagasta skola.

Pirmais skolotājs Eizenbergs Jānis. Sākumā skola bijusi mūra ēkā, diezgan neērtās telpās. Otrā galā mājai atradusies pagasta valdes kanceleja. Klase bijusi vienā telpā. Mūzikas instrumentu nav bijis un skolotājs dziedāt mācījis uz vijoles.

Pašlaik pastāv pamatskola ar 4 klasēm. (1962. g.)

5) 1862. gadā sāka darboties Rauskas skola. Sākumā skolai nama nav bijis un mācības noturētas apkārtējās mājās. Pirmais skolotājs Tenis Zilpaušs, mācījis bērnus, apkārt staigādams, līdz 1866. gadam , kad tiek uzbūvēta skolas ēka. Mūsu dienās mazā skolnieku skaita dēļ Rauskas 7 gadīgā skola 1962. gada pavasarī tiek pārveidota par pamatskolu.

6) 1864. gada rudenī sāk darboties Vecates pagasta skola. Pirmais skolotājs Leimanis.

7) Pagasta skolas tiek atvērtas arī Jaunatē (skolotājs Krieviņš), Pantenē (skolotājs Ozols) un Košķulē (skolotājs V. Lūss)

Mazsalacas miestīnā ap 1890. gadu tiek atvērta Marijas Ores privātā elementārskola. Marijas Ores tēvs bijis muižas pavārs. Barons par labu darbu viņam iznomājis zemes gabalu Mazsalacā, kuru Ore vēlāk nopircis. Ores meita Marija mācījusies par skolotāju, tāpēc tēvs ap 1880. gadu uzbūvējis ķieģeļu namu, kurš bijis domāts skolas vajadzībām.

Ar 1890. gadu pēc Litenes meiteņu skolas beigšanas Marija Ore sāka strādāt savā privātskolā. Gadsimta sākumā viņa aizgāja uz Rīgu.

Skolu sāka vadīt Rīsbergs. Arī viņa laikā tā pastāvēja kā privātskola. Kad Latvijas skolas tika pakļautas Krievijas tautas apgaismošanas ministrijai, skola pārgāja valdības rīcībā. Pēc Rīsberga skolas vadītāji bijuši R. Pranka un Elza Asara. Skola darbojusies no 1890. gada līdz 1917. gadam.

Tāds īsumā ir pārskats par Mazsalacu un tās apkārtni no vissenākiem laikiem līdz 1905. gada revolūcijai.

(pievienotas 2 skenēto rakstu kopijas)